

A. M. van der Woude, *Het Noorderkwartier. Een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw* (dissertatie Utrecht, A.A.G. Bijdragen, XVI; 3 dln, Wageningen, 1972, 858 blz.).

Centraal in deze studie is het streven om ook voor een gebied in N.W. Europa een duidelijk inzicht te verwerven betreffende het verloop van de seculaire beweging tijdens de zestiende tot achttiende eeuw ('histoire sérielle'). De bronnen die hiertoe kunnen geanalyseerd worden, zijn talrijk en uiterst verscheiden van aard. De interpretatie wordt echter veelal bemoeilijkt door het partieel karakter en de onvolledigheid van de meeste reeksen. Deze hebben betrekking op de bevolking, op allerlei prijzen, op de produktie en de omzet in de scheepvaart, de visserij, de walvisvaart, de houthandel, de papiernijverheid en de zeildoekweverij, op de landpachten, de belastingen en waterschapslasten, op de grootte van de rundveestapel evenals op de produktie van zuivel en wol. Het is dan ook één van de grote verdiensten van de auteur deze inlichtingen tot een gecoördineerd geheel te hebben samengebundeld en uitgewerkt ('histoire de synthèse'). Bovendien werden nog talrijke opzoekingen doorgevoerd voor het aangrenzende West-Friesland en Zuid-Holland, waardoor meerdere interessante vergelijkingen mogelijk worden.

Dergelijk onderzoek is des te belangrijker, gezien de bijzondere positie van Holland in de internationale economische verhoudingen van die periode. Meermaals werd reeds voorgehouden dat dit gebied tijdens de zeventiende eeuw aan de algemene economische malaise ontsnapte. Hiertegenover werd een traditionele chronologische indeling voorgehouden, waarbij de scheiding in 1700 of na de Vrede van Utrecht (1713) zou hebben plaats gevonden. Ook buitenlandse historici droegen verder bij tot het veralgemenen van deze visie. In die zin werd onder meer door R. Mandrou herhaald: 'Le schéma séculaire pose bien d'autres problèmes. Les Provinces-Unies, dont la prospérité insolente fit ombrage à Colbert et à Louis XIV ... connaissent leurs plus beaux jours au moment même où le reste de l'Europe occidentale s'enfonce dans la dépression'.

Het systematisch onderzoek voor Noord-Holland en voor het Noorderkwartier in het bijzonder, toont evenwel aan dat deze inzichten dienen genuanceerd te worden en dat ook hier tussen 1500 en 1815 de bekende seculaire beweging van expansie en contractie duidelijk optreedt. Tot en met het midden van de zeventiende eeuw was de expansie algemeen en voor alle facetten te onderkennen. Vooral de sterke bevolkingsgroei die tot 1660 aanhield en ca. 150% bedroeg (zonder rekening te houden met de emigratie naar Zuid-Holland en/of naar Amsterdam) is hierbij uiterst relevant. Het lijkt nochtans aannemelijk dat het groeiritme belangrijker was tijdens de zestiende eeuw; een korte periode van stagnatie en achteruitgang zou bovendien tijdens de beginfase van de tachtigjarige oorlog zijn voorgekomen. Deze bevolkingsexplosie ging tevens gepaard met een onbepaalde werkgelegenheid en een sterke toename van de investeringen in de landbouwsector evenals in meerdere handels- en industriële ondernemingen (veralgemenen van technische innovaties, onder meer fluitschip en industrie windmolen). De stijging van de grond- en pachtprijzen werkte verder ook de talrijke droogmakerijen en bedijkingen in de hand, waardoor het areaal met ca. 36.000 ha. werd uitgebreid (9.000 ha. door bedijkingen). Op deze wijze zou het grondoppervlak zelfs met 40% zijn vergroot! Meer bepaald op het einde van de zestiende - begin zeventiende eeuw zouden deze activiteiten zeer sterk in omvang toegenomen zijn (gemiddelde kostprijs bedroeg f. 600 per ha.).

Aan deze bloeiperiode kwam een einde omstreeks 1650-1680. Op dat ogenblik werd een seculaire contractiefase ingeluid, die tot het midden der achttiende eeuw aanhield. Alle

hoofdbronnen van bestaan werden tijdens deze fase zeer ernstig aangetast en zelfs met ondergang bedreigd. In die zin is, in vergelijking met het midden van de zeventiende eeuw, de betekenis van scheepvaart en visserij nagenoeg te verwaarlozen. Niet minder kenmerkend waren de enorme moeilijkheden waarmee men in de agrarische sector te kampen had. Dit blijkt in de eerste plaats uit de studie van de pachtprijzen. Nadat deze tot omstreeks 1635-1655 ononderbroken waren gestegen, treedt hierin een kentering op vanaf het derde kwart van de eeuw. Opvallend is bovendien dat ook na het midden der achttiende eeuw de pachtprijzen vrij stabiel blijven en geenszins met de prijsevolutie in overeenstemming zijn. Een gelijkaardige, afwijkende tendens werd onder meer ook voor de Zuidelijke Nederlanden aangetroffen in de Scheldepolders. Voorlopig blijft het moeilijk hiervoor een afdoende verklaring aan te duiden, te meer daar in andere streken (vergelijk Binnen-Vlaanderen) de pachten sneller stegen dan de prijzen van agrarische produkten. Het lijkt nochtans waarschijnlijk dat vooral de grondlasten (waterschap en verpondingen) en andere op het bedrijf drukkende belastingen in sommige streken het lage pachtniveau zullen in de hand gewerkt hebben. Daarbij voegden zich anderzijds de herhaalde veepestepidemiën (1714-1720, 1744-1754, 1769-1770), die in een typisch veeteeltgebied de inkomsten ernstig ontredderden. Meer bepaald in het Noorderkwartier bestond immers, het Duinkavel uitgezonderd, gemiddeld meer dan 90% van het areaal uit weiland. De produktie en handel in zuivel (vooral kaas) was aldus het fundament waarop het agrarisch bedrijf steunde. De algemene malaise in de agrarische sector wordt verder geïllustreerd door het frequent voorkomen van geabandonneerde bedrijven ('spadesteken'). Aan de hand van de geciteerde voorbeelden zou zelfs voor het midden van de achttiende eeuw in Noord-Holland van een bepaalde vorm van 'Wüstungen' kunnen worden gesproken.

Deze contractiefase ging benoorden het Y tenslotte gepaard met een ontvolking zonder weerga (daling van 90.000 personen in 1660 tot 66.000 in 1795). Meer bepaald tussen ±1660 en 1740 zou deze achteruitgang zich hebben voltrokken (— 35%). Alleen de Zaanstreek wijkt in menig opzicht van dit patroon af. Zowel demografisch als economisch was de contractie er minder uitgesproken en situeerde zich vooral op het einde van de achttiende tot begin negentiende eeuw.

Herhalen wij nochtans dat vooral ten aanzien van de demografische evolutie het bronnenmateriaal voor Noord-Holland vaak onvolledig en uiterst fragmentarisch voor handen is. Voor gans de zestiende tot achttiende eeuw kon de auteur in die zin slechts over een drietal globale bevolkingstellingen beschikken. Om hierin te voorzien en een meer gedetailleerd overzicht mogelijk te maken, heeft Van der Woude evenwel talrijke bijkomende inlichtingen opgenomen en in het onderzoek ingeschakeld. Hiertoe werd onder meer gebruik gemaakt van enkele opgaven van weerbare mannen, tellingen van communicanten, huizentellingen, belastingsopbrengsten en retroacta van de burgerlijke stand. De interpretatie en behandeling van deze laatste reeks werd bovendien bemoeilijkt door de belangrijke afwijkingen der kerkelijke gezindten. Dergelijke specifieke moeilijkheden verhinderden tenslotte ook het aanwenden van de retroacta voor de zogenaamde 'family reconstitution', en laten alleen toe de externe factoren der bevolkingsevolutie te benaderen.

Besluitend kunnen wij alvast herhalen dat de auteur met deze meesterlijke studie een belangrijke bijdrage heeft geleverd tot de sociaal-economische geschiedenis der moderne tijden. Doorheen de talrijke facetten die worden belicht, blijkt afdoende dat ook in Noord-Holland de bekende seculaire contractiefase zich tussen 1650 en 1680 zou hebben ingezet. Talrijke symptomen wijzen er bovendien op dat ook in Zuid-Holland de groei na het midden van de zeventiende eeuw aflakte en dat de economie voortaan in een periode van

betrekkelijke stilstand verkeerde. In menig opzicht zou aldus ook voor het gebied bezuiden het Y de betekenis van een 'voorspoedige' zeventiende eeuw dienen gerelativeerd te worden. Zelfs een achteruitgang van de economie in absolute kwantitatieve zin wordt er door de auteur waarschijnlijk geacht. Deze inzichten zullen evenwel door vergelijkbare onderzoeken dienen bevestigd te worden.

Christ. Vandenbroeke

C. Verlinden, E. Scholliers, F. de Wever, B. Goffin, F. Masson, C. Vandenbroeke en W. Vanderpijpen, *Dokumenten voor de geschiedenis van prijzen en lonen in Vlaanderen en Brabant, III, (XVIIe-XIXe eeuw)* (Rijksuniversiteit te Gent, Werken uitgegeven door de faculteit van de Letteren en Wijsbegeerte, CLIII; Brugge: De Tempel, 1972, xxviii + 468 blz., 8 grafieken, 1750 BF).

Deze bronnenpublicatie is het vierde boek uit de bekende reeks *Dokumenten* der Gentse prijzenhistorici. Deel I verscheen in 1959 als aflevering CXXV van de genoemde serie en de beide boeken van deel II vormen de afleveringen CXXXVI en CXXXVII. Deze, wegens financiële redenen, niet zo omvangrijk als haar voorgangsters geworden publicatie omvat de uitgave van Brugse huishuurcijfers (1500-1796) door F. Masson, van de Gentse en de Brusselse negentiende-eeuwse mercuriaal, respectievelijk door C. Vandenbroeke en W. Vanderpijpen samen en door Vandenbroeke alleen, van Aalsterse zestiende-eeuwse prijzen en lonen door B. Goffin en door professor E. Scholliers, van Gentse en Antwerpse achttiende-eeuwse pachtprijzen door F. de Wever en van een Antwerpse mercuriaal van granen en brood (1576-1583) door professor Scholliers. Laatstgenoemde voerde de redactie. Wij hebben hier te maken met een belangrijk boek: belangrijk vooral wegens de massa bruikbare gegevens welke het bevat en minder omwille van de verdiensten der uitgevers op het gebied van de historische kritiek en van de publicatiemethodologie. Vermits de *Dokumenten*, II van sommige recensenten een vrij strenge en, ons inziens, gewettigde kritiek gekregen hebben, hadden wij hier een uitgave verwacht die qua methodologie en kritische zin rekening zou gehouden hebben met voorgenoemde opmerkingen. Niets is echter minder waar geworden: onderhavig boek verschilt op dit gebied helaas weinig van zijn voorgangers! Wij zijn niet geneigd hier alle vroegere kritiek integraal te herhalen en wensen ons principieel aan te sluiten bij professor H. van der Wee's mening in zijn 'Problèmes de statistique historique. A propos d' une publication récente et importante sur l'histoire des prix et salaires', in *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, XLVI (1968) 490-512.

Gelukkig vormt de publicatie van de prijzen en de lonen uit instellingsrekeningen (hier voor Aalst, 189-221) niet de hoofdbrok van het gebodene; dat soort documenten is inderdaad bijzonder voor kritiek vatbaar. Daarom maakt het geheel een nog vrij zorgvuldige indruk, a fortiori omdat vele reeksen door de resultaten van een eerste bewerking vergezeld worden. Nochtans werd het leeuwedeel van de uitgegeven cijferreeksen te weinig in zijn context-documentatie bestudeerd; deze laatste is in ieder geval in de respectieve inleidende nota's veel te weinig aan bod gekomen.

Voor de indexberekening der Brugse huishuren paste F. Masson (3-94) de bekende, reeds door professor Scholliers en door D. van Rijssel voor Antwerpen en Gent toegepaste, methode toe en schakelde hij alle huizen gelijk onder dezelfde noemer: handelshuizen, residentiële woningen en werkmanshuisjes; 'kadastraal' hoog gewaardeerde huizen en woningen met een lage 'kadastrawaarde'; huizen in een uitstekende bouwstaat